

AUTEUR

Krijn
Pansters

Deugden: een middeleeuwse denkoefening

In dit artikel geef ik een algemeen overzicht van de definities, betekenissen, rijtjes en soorten van deugden in de middeleeuwse moraal-leer.¹

1. Dit artikel is gebaseerd op K. Pansters, *Franciscan Virtue: Spiritual Growth and the Virtues in Franciscan Literature and Instruction of the Thirteenth Century*. Studies in the History of Christian Traditions 161 (Leiden & Boston 2012), 26-37.

2. A. MacIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory* (Notre Dame 1984²), 119.

3. *Ethica Nicomachea* 2,6,15-16.

Deze werken tot op de dag van vandaag door in de reflectie op en de omgang met deugden als krachten in de mens die gericht is op het goede.

definities van deugd

De moderne terugkeer naar de deugd is een terugkeer naar de ‘geschiedenis van opvattingen over de deugden waarin Aristoteles centraal staat, maar die de middelen opleveren van een hele traditie van handelen, denken en spreken waarvan die van Aristoteles slechts een onderdeel is.’² Het is de gerevitaliseerde klassieke traditie die opnieuw uiterst bruikbare definities van deugd en gedragsschema’s biedt. Voor Aristoteles is deugd

een vaste instelling van de geest die de keuze van handelingen en emoties bepaalt, en die in wezen bestaat uit het in acht nemen van het gemiddelde ten opzichte van ons, dat door grondbeginsel wordt bepaald, dat wil zeggen, zoals de verstandige man het zou bepalen. En het is een gemiddelde toestand tussen twee ondeugden, een van overdaad en een van gebrek. Verder is het een gemiddelde staat in die zin dat terwijl de ondeugden in gevoelens en handelingen ofwel tekortschieten ofwel verder gaan dan wat juist is, de deugd het gemiddelde vaststelt en aanneemt.³

Verder geldt deze definitie in het bijzonder voor de morele deugden moed, maat, vrijgevigheid, edelmoedigheid, grootmoedigheid, zachtmoedigheid, eerlijkheid, gevatheid, vriendelijkheid, bescheidenheid, gerechte veront-

waardiging en rechtvaardigheid.⁴ Andere beroemde klassieke definities van deugd zijn bijvoorbeeld die van Cicero ('een gewoonte van de geest in harmonie met de rede en de orde van de natuur')⁵ en Boethius ('is de gewoonte van een goed geordende geest de definitie van deugd?').⁶

De middeleeuwse moraalfilosofie en theologie vormt de solide brug tussen het klassieke deugddenken en de moderne deugdethiek; het is een substantieel onderdeel van MacIntyre's 'hele traditie van handelen, denken en spreken.' Het middeleeuwse morele denken richt zich op de deugden als sleutelementen van goed karakter en gedrag (middeleeuwse deugden zijn 'disposities voor het handelen') en als essentiële bouwstenen voor een rechtvaardige samenleving (middeleeuwse definities zijn 'gebaseerd op sociale orde').⁷ Tot de meest invloedrijke definities behoren die van Petrus Lombardus ('Deugd is een goede eigenschap van de geest, die goed geleefd wordt en die niemand slecht gebruikt, die alleen God in de mens bewerkt')⁸ en Thomas van Aquino ('De menselijke deugd is een soort gewoonte die een persoon vervolmaakt om goed te handelen').⁹

Moderne ethische concepten van deugd volgen over het algemeen deze klassieke en middeleeuwse voorbeelden. Veel moderne voorbeelden laten zien dat lijsten van deugden en beschrijvingen van deugdzaam gedrag uit vroegere tradities, zoals die van Aristoteles en Thomas, de basis vormen van nieuwe theorieën over moraal die gebaseerd zijn op deugden. Een van die voorbeelden is natuurlijk de theorie van MacIntyre, die de deugd definieert als 'een verworven menselijke kwaliteit waarvan het bezit en de uitoefening ons in staat stelt die goederen te bereiken die intern zijn aan de praktijk en waarvan het gebrek ons effectief verhindert die goederen te bereiken.'¹⁰ Een andere recente theorie is die van A. Preußner, die deugd definieert als 'het vermogen om met elke situatie in het verloop van het handelen om te gaan.'¹¹ Een laatste voorbeeld is R.M. Adams, die een theorie van de deugd ontwikkelt rond het concept van 'uitmuntendheid in het er zijn voor het goede.'¹²

middeleeuwse deugd

Waar staat 'deugd' dan voor in de middeleeuwen? J.F. Niermeyer somt de volgende betekenissen van *virtus* in middeleeuws Latijn op: de macht om wonderen te verrichten; een wonder; een relikwie; een kerk die als eigendom wordt beschouwd; een kracht; geweld; gezag;

4. *Ethica Nicomachea* 2,7,2-16.

5. *De inventione* 159.

6. *De differentiis topicis* 2.

7. Cf. D'Andrea, *Tradition*, 267-268.

8. *Sententiarum* 2,27,1.

9. *Summa theologiae* 1a2ae,58,3.

10. MacIntyre, *After Virtue*, 191.

11. A. Preußner, *Die Komplexität der Tugend: Eine historisch-systematische Untersuchung* (Würzburg 1997), 137.

12. R.M. Adams, *A Theory of Virtue: Excellence in Being for the Good* (Oxford 2006).

13. "Virtus", 1111-1112.

14. "Virtus, virtutis", 5361.

een gebied dat onder het gezag van een autoriteit staat; bevoegdheid; geldigheid; en het leger.¹³ Het gaat hier om de deugd in de betekenis van 'kracht', in tweeërlei zin: de deugd als kracht van God; en de deugd als kracht die nodig is om goed te leven.¹⁴ In de eerste betekenis is God de bron en gever van alle kracht in de wereld, zoals wordt vermeld in het eerste boek van Kronieken van de Latijnse Vulgaat:

Rijkdom en eer komen van jou;
U bent de heerser over alle dingen.
In uw handen zijn kracht (*virtus*) en macht (*potentia*)
om iedereen te verheffen en kracht te geven.¹⁵

15. 1 Kron. 29,12.

Van deze betekenis (de *virtus* van God) zijn verdere bijbelse betekenissen afgeleid, zoals de deugden als de hemelse sterren, de deugden als hemelse machten en engelenheren, de kracht van de natuur, en de genezende en reddende kracht van Jezus Christus.

In de tweede betekenis is de deugd de kracht van God in de mens. Het is een kenmerk van het geloof (bijvoorbeeld 'Heb de Heer, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw verstand en met heel uw kracht'¹⁶), een fysieke kracht, en een goede karaktereigenschap (bijvoorbeeld 'Tenslotte, broeders, wat waar is, wat edel is, wat juist is, wat zuiver is, wat lieflijk is, wat bewonderenswaardig is – als iets voortreffelijk (*virtus*) of prijzenswaardig is – denk aan zulke dingen'¹⁷). Filosofisch gezien is deze karakterkwaliteit, in de woorden van Thomas van Aquino, geen 'kwaliteit' maar een 'gewoonte' (*habitus*):

16. Mc. 12,30.

17. Fil. 4,8.

Deugd staat voor een bepaalde perfectie van een kracht. De perfectie van iets wordt echter vooral gezien in relatie tot het doel ervan. Maar het doel van een macht is zijn handeling. Men zegt dus dat een macht volmaakt is in zoverre zij bepaald is tot haar handeling. Nu zijn er sommige krachten die van nature gericht zijn op hun handelingen, zoals aangeboren actieve krachten. Deze op zichzelf worden daarom deugden genoemd. De rationele krachten, eigen aan de mens, zijn echter niet bepaald tot één handeling, maar zijn op zichzelf (*se habent*) gericht op vele. Het is door gewoonten (*habitus*) dat zij op handelingen zijn ingesteld; dit hebben wij hierboven aangetoond. De menselijke

deugden zijn dus gewoonten (*habitus*).¹⁸

18. *Summa theologiae* 1a2ae,55,1.

De christelijke definitie van deugd als gewoonte stamt van Boethius (ca. 480-525) en is al actueel in de vroege fase van de scholastiek, bijvoorbeeld in de geschriften van Willem van Auvergne (1180-1249). Dit is de tijd van Franciscus van Assisi (ca. 1181-1226) en vroege Franciscaanse geleerden als Alexander van Hales (ca. 1185-1245), die spreekt van een 'gewoonte van de geest' en een 'gewoonte van de wil', en de 'franciscaanse' leraar Robert Grosseteste (ca. 1175-1253), die de *habitus* van de deugd tot stand ziet komen door goed gedrag.

plaats van de deugden binnen de laatmiddeleeuwse theologie

De late twaalfde en vroege dertiende eeuw is ook de tijd van de radicale rationalisering en systematisering van de theologie en de opkomst van de theologische *summa*. In de moraaltheologie ontwikkelt zich een systeem van onderscheidingen en categorieën van deugden, al een halve eeuw voordat Thomas van Aquino's *Summa theologiae* (begonnen aan het eind van de jaren 1260) het theologische onderscheid tussen deugden, gaven, zaligsprekingen en vruchten min of meer heilig verklaart, en de logische indeling in intellectuele en morele deugden, cardinale en theologische deugden, en natuurlijke en boven-natuurlijke deugden.¹⁹ Er zijn nu verschillende deugden, naar oorsprong, functie en doel, binnen logische ordeningen. Deze onderscheidingen van de deugden kunnen zelf deel uitmaken van grotere dogmatische schema's waarin centrale theologische rijtjes voorkomen, zoals de tien geboden, de zeven ondeugden, de zeven gaven, de acht zaligsprekingen, de zeven werken van barmhartigheid, de drie evangelische raden, de twaalf vruchten, de vier affecten, de vier laatste dingen en de zeven sacramenten.

Verwant aan deze dogmatische schema's zijn andere canonieke schema's van theologische of spirituele aard, zoals de drie 'lagere' (platonische) krachten van de ziel (*rationabilitas*, *irascibilitas*, *concupiscibilitas*), de drie 'hogere' (augustinse) krachten van de ziel (*ratio*, *memoria*, *voluntas*), en de spirituele 'oefeningen' (*lectio*, *meditatio*, *oratio*, *contemplatio*) van Guigo de Kartuizer. De middeleeuwse auteurs maken niet altijd een duidelijk (modern) onderscheid tussen 'deugden', 'praktijken', 'gaven', 'werken', 'oefeningen' en dergelijke, of zij noemen

19. H. Borok, *Der Tugendbegriff des Wilhelm von Auvergne (1180-1249). Eine moralhistorische Untersuchung zur ideengeschichtlichen Rezeption der aristotelischen Ethik*. Moraltheologische Studien 5 (Düsseldorf 1979), 119-153.

niet-deugden eenvoudigweg ‘deugden’. Een van de vele voorbeelden is de opmerking in Bonaventura’s spirituele verhandeling *Over de volmaaktheid* dat ‘stilte’ een deugd is; een ander voorbeeld is de gecombineerde lijst van zelfkennis, nederigheid, armoede, zwijgzaamheid, gebed, herinnering aan de passie, naastenliefde en volharding die dit werk als ‘deugden’ structureert.²⁰

20. *De perfectione ad sorores*.

classificatie van de deugden

De onderlinge relatie (*connexio*) van de christelijke deugden, en specifiek die tussen de oorspronkelijk klassieke en de bijbelse, is altijd een van de grootste uitdagingen voor christelijke moraaldenkers geweest. Ambrosius, bijvoorbeeld, probeerde de vier (klassieke) kardinale deugden (verstandigheid, rechtvaardigheid, matigheid, dapperheid) te identificeren met de acht (bijbelse) zaligsprekingen; Augustinus beschreef deze vier deugden als verschillende verschijningsvormen van de ene (bijbelse) deugd van de naastenliefde; en Alcuinus verbond deze vier deugden expliciet met de drie (bijbelse) theologische deugden van geloof, hoop en naastenliefde.²¹ De systematische leer van Thomas van Aquino over de kardinale en theologische deugden verandert helemaal niets aan de ongemakkelijke positie die de vier kardinale deugden innemen in de monastieke en spirituele theologie en, meer in het algemeen, in de context van de praktijk van het christelijke deugdzame leven. Met andere woorden, de kardinale deugden bleven in het algemeen een dogmatisch probleem voor de middeleeuwse moraal buiten de universiteiten.²²

Rekening houdend met dit min of meer schizofrene (academisch versus toegepast moreel denken) aspect van het middeleeuwse deugdendiscours, kunnen we kijken naar hoe de deugden in het hoge scholastieke denken worden gedefinieerd, gerangschikt en gepositioneerd, en hoe de traditionele schema’s in een groter geheel worden geïntegreerd. Thomas van Aquino, wiens invloedrijke systematische opvattingen voortbouwen op een veel langere ontwikkeling in het morele denken, maakt het volgende onderscheid van vragen in het deel van zijn *Summa theologiae* dat over de deugd gaat:²³ de aard van de deugd; de zetel van de deugd; intellectuele deugden; het verschil tussen morele en intellectuele deugden; de relatie van morele deugden tot passie; het verschil van morele deugden onderling; de kardinale deugden; de theologische deugden; de oorzaak van de deugden; het middel

21. S. Mähl, *Quadrige virtutum. Die Kardinaltugenden in der Geistesgeschichte der Karolingerzeit*. Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 9 (Köln & Wien 1969), 14, 18, 42.

22. K. Pansters, *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500*. Middeleeuwse studies en bronnen 108 (Hilversum 2007), 19.

23. *Summa theologiae* 1a2ae, 55-67.

van de deugd; wederkerigheid tussen de deugden; vergelijking van de deugden; en de duur van de deugden na dit leven. Drie belangrijke onderscheidingen binnen 'de verdeling van de deugd in de verschillende deugdensoorten' die in deze vragen worden gemaakt, zijn bijzonder van belang: morele en intellectuele deugden; kardinale en theologische deugden; en natuurlijke en bovennatuurlijke deugden.

de monastieke deugden

Verder moet verduidelijkt worden hoe de verschillende – andere dan theologische – bijbelse en monastieke deugden zich verhouden tot deze scholastieke schema's en, omgekeerd, hoe deze scholastieke schema's passen in de leer van de laatmiddeleeuwse *monastieke* en *spirituele* theologie. Ten eerste vormen veel bijbelse 'deugden' de reeds genoemde theologische schema's van zaligsprekingen, werken van barmhartigheid, vruchten, theologische deugden en dergelijke. Ten tweede kunnen in theorie alle 'morele' deugden gerangschikt worden onder de vier kardinale deugden. Ten derde verbinden de scholastici bepaalde filosofische schema's, zoals de drie 'lagere' krachten van de ziel, met verschillende 'affectieve' deugden die van grote betekenis zijn voor de spirituele praktijk van het christelijk leven. Zo verbindt Willem van Auvergne in zijn *De virtutibus* het verlangen (*vis concupiscibilis*) met de vier 'affecten' liefde, haat, verdriet en vreugde, terwijl hij de woede (*vis irascibilis*) verbindt met de 'affectieve' deugden van rechtvaardige woede, concessie, uithoudingsvermogen, menselijkheid, inspanningsvermogen, gelijkmoedigheid, waarachtigheid, gelegenheid, rechtvaardig verlangen, nederigheid, waardigheid, volharding, uitmuntendheid, juiste maat, vasthoudendheid, geduld, hoop, standvastigheid, vroomheid, kameraadschap, en vriendelijke dienst.²⁴

De 'filosofische' deugden daarentegen kunnen ook in monastieke schema's worden geïntegreerd. In het handboek *Voortgang van religieuzen* van de franciscaan David van Augsburg, bijvoorbeeld, maken de vier kardinale deugden en drie theologische deugden weer deel uit van het monastieke (augustinse) schema van de 'verschillende namen van naastenliefde':

Liefdadigheid, gericht op God, is dus liefde tot God; gericht op onze naaste, is liefde tot anderen. Waar zij ons beweegt tot medelijdend lijden, is zij

24. Borok, *Der Tugendbegriff*, 143-145.

barmhartigheid; ons verheugen in andermans welzijn, edelmoedigheid. Als zij ons helpt onze eigen beproevingen goed te dragen, is zij geduld; als zij ons inspireert tot vriendelijkheid jegens vijanden, is zij goedaardigheid. Als het ons weerhoudt van zelfbevestiging, is het nederigheid; ons aanzet tot meegaandheid met gezag, gehoorzaamheid; ons weerhoudt van materiële overbodigheden, soberheid; ons aanzet tot afzien van rijkdom, armoede van geest. Als vrijgevigheid zet zij ons aan tot gul geven aan de armen; als lankmoedigheid wekt zij ons op tegen de saaiheid van het uitstel; als voorzichtigheid weet zij een verstandig onderscheid te maken tussen de graden van goed en kwaad. Ieder het hem toekomende geven, is rechtvaardigheid; ons weerhouden van een zachte overgave aan genot, is matigheid; ons aanmoedigen in moeilijkheden, is standvastigheid; ons vertrouwen vitaliseren, is geloof; ons vertrouwen bevestigen, is hoop.²⁵

25. *Profectus* 3,32.

Ten slotte nemen veel middeleeuwse monastieke en spirituele auteurs geen filosofische schema's van deugden over en lijken ze zelfs niet beïnvloed door het scholastieke morele denken. Een van de beste voorbeelden is Franciscus van Assisi, die vele deugden voorschrijft en aanbeveelt, waarvan geen enkele kan worden beschouwd als 'natuurlijke', 'intellectuele' of 'morele' deugden in scholastieke zin. In feite zijn alle deugden in zijn geschriften (waarvan de belangrijkste zijn: naastenliefde, gehoorzaamheid, goedheid, waarheid, geloof, nederigheid, vreugde, armoede, boete en vrede) gewoon 'spirituele' deugden; ze komen voort uit de ijver (of 'aandacht van liefde') voor God, die een gave (*donum*) is die men door de Geest van God ontvangt. Maar van hieruit is het weer niet ver naar Bonaventura's academisch geïnformeerde én monastiek geïnspireerde overtuiging dat 'hoe goed geordend de stappen van ons innerlijk leven ook zijn, er niets gebeurt als de goddelijke hulp ons niet vergezelt.'²⁶

26. *Itinerarium* 1,1.

Ziedaar in het kort de rijkdom van het middeleeuwse deugdendenken, dat ons tot op de dag van vandaag kan aanzetten tot een bezinning op ons eigen handelen, opdat we betere mensen worden. De toepassing van onze 'vermogens tot goed doen' op concrete situaties, zoals de omgang met de natuurlijke leefomgeving, met vluchtelingen en armen, of met onrechtvaardige structuren,

verdient onze voortdurende aandacht.

KRIJN PANSTERS,

*is medewerker van het Franciscaans Studiecentrum aan
Tilburg School of Catholic Theology en medewerker van
het Titus Brandsma Instituut aan de Radboud Universiteit
Nijmegen. K.pansters@tilburguniversity.edu*